

Het is hier niet de plaats om te rechteren over die wrake.

Ik vermeld dit alles hier slechts volledigheidshalve, omdat het hier om een feestbundel gaat die geschreven is door vrienden en collega's. Meijers omgeving kent ook niet-vrienden. Als dit onvermeld zou blijven, zou de positie die Meijer inneemt nog onbegrijpelijker zijn. In de inleiding, geschreven door Meijers 'rebbe-zegster' Lea Dasberg, komen veel vriendelijke woorden voor maar wat ik toch mis is een analyse van Meijers 'life and letters'. Met de inleidster hoop ik dat bij zijn tachtigste verjaardag zo'n stuk zal bestaan over deze veelzijdige man: kenner van het joodse leven en de vaak zo vijandige omgeving daarvan, maar ook dichter (Saul van Messel) die een aantal indrukwekkende verzen op zijn naam heeft staan.

Het is een fraaie feestbundel geworden, waarvoor wij de redacteurs dankbaar mogen zijn. Een veelheid van onderwerpen uit de geschiedenis der joden komt aan de orde. Voor historici zullen vooral de twee secties over de geschiedenis van de joden in en buiten Nederland van belang zijn. Zo schrijft D. Swetschinski over de Amsterdamse koopman-diplomaat Jeronimo Nunes da Costa alias Moseh Curiel, R. Cohen over de meer of minder gedwongen emigratie van Sefardische armen naar een Nieuwe Wereld, en J.N. Cohen over de historicus LM. Jost, om maar een paar artikelen te noemen uit deze veel bredere secties. Mij ging het hier in de eerste plaats om de jubilaris: hij verdient aanzienlijk meer aandacht van historici dan hij tot nu toe in Nederland ontvangen heeft.

M.C. Brands

P. Boomgaard, ed., *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën 1800-1950, aangeboden aan prof. dr. W.J. Wieringa bij zijn aftreden als hoogleraar aan de VU Amsterdam* (Assen: Van Gorcum, 1981, vi + 254 blz., f42,50, ISBN 90 232 1850 7).

Deze bundel met de ietwat militante, wel bij de gehuldigde passende, titel bevat een twaalf-tal aantrekkelijke opstellen over de geschiedenis van Nederland en zijn voormalige koloniën in de negentiende en twintigste eeuw. De thematiek vormt een weerspiegeling van het vakgebied waarop Wieringa zelf in onderwijs en publikaties werkzaam was. Doordat de twaalf scribenten leerlingen of directe medewerkers waren, krijgen we een goede indruk van de uitstraling van de scheidende hoogleraar. Aan het fraai uitgegeven boek gaat een stemmig woord van verantwoording en lof vooraf. Een lijst van Wieringa's geschriften besluit het. Wanneer men die bekijkt, valt op dat de belangstelling van Wieringa zich verder uitstrekte dan het bovengenoemde terrein. Daarvan ging in bredere kring stimulansen uit; ik denk dan tevens aan de knappe recensies die Wieringa in de jaren vijftig en zestig schreef. Zijn uitstraling beperkte zich aldus niet tot leerlingen en medewerkers. Dat deze laatsten zich voor de samenstelling van de bundel tot de eigen kring bepaalden, was overigens stellig bevorderlijk voor evenwicht en eenheid van het boek.

De bundel opent met twee bijdragen over de eerste helft der negentiende eeuw. Th.L.M. Kint zet nog eens helder de problematiek uiteen van de 'Industriële lonen in de pré-industriële negentiende eeuw'. W.M. Zappey is ondanks kritiek positief over 'Het Fonds voor de nationale nijverheid 1821-1846'. Een hoog grijpend stuk vormt vervolgens dat van P. van Dijck en H. Weijlandt, getiteld 'Op het breukvlak van twee wetenschappen: een onderzoek naar historische processen vanuit de ontwikkelingseconomie'. In haar puntsgewijze opsommingen is dit wel de meest straffe exercitie. Uit de titel van het opstel blijkt niet dat de auteurs na een verdienstelijke theoretische inleiding overgaan tot een toepas-

sing op het Nederlands industrialisatieproces tijdens de negentiende eeuw en daarin Mokyrs bekende industrialiseringsmodel voor de lage landen betrekken. Onder erkenning van het uitdagende en stimulerende karakter van de opvattingen van zowel Mokyrs als de beide auteurs moet ik toch vaststellen dat de spanning tussen theorie en historische feiten hier niet tot een aanvaardbare synthese heeft geleid. Wat op bladzijde 56 staat over de relaties tussen de handelssector en de industriële sector kan met name niet voldoen. Het is te eenvoudig om te stellen dat de Nederlandse infrastructuur is opgebouwd door winsten uit de handel en dat van een omvangrijke kapitaalstroom van handel naar industrie geen sprake is geweest. In beide gevallen lag de relatie gecompliceerder en maakt het bovendien verschil over wat voor sectoren men, in de tijd geplaatst, spreekt, bijvoorbeeld die van 1860 of 1890.

In de navolgende bijdrage, onder het gevonden opschrift 'Uitgevlast en uitgevlogen. Sociale gevolgen van de crisis in de vlasserij op de Zuidhollandse eilanden 1875-1900' geven D. Damsma en L. Noordegraaf een sprekend voorbeeld van de waarde van regionale differentiatie in het sociaal-historisch onderzoek. A. Postma behandelt 'Het ontwerp-Arbeidswet van het ministerie-Kuyper', waarin wordt aangetoond dat het straffen van het ontwerp-1903 niet aan het ministerie-Kuyper lag maar aan het geringe arbeidstempo van Raad van State en Tweede Kamer. Zeer welkom is daarnaast het artikel van H. de Vries over 'Colijn en de Nederlandse economen', dat te beschouwen valt als een vervolg op de belangrijke Leidse oratie (1976) van de auteur. De conclusie dat Colijns economische opvattingen niet of nauwelijks afweken van die der toonaangevende economen, kan geen grote verrassing zijn, maar het dient toch vastgesteld te worden. Het gebeurt hier subtiel en overwogen, passend in een voorstudie van een Colijn-biografie, die ik De Vries graag zou zien schrijven.

Aan fantasietitels ontbreekt het in deze bundel niet. P. Boomgaard excelleert in 'Tegen duizendpoters, duikboten en Shylock Ruys. Bouwstakingen in Nederland tussen de wereldoorlogen'. Het vormt een eerste verslag van een project en doet uitzien naar een bredere uitwerking van de thematiek. Dit geldt eveneens voor wat E.S.A. Bloemen biedt in 'Bezieling en 'esprit d'équipe'. Industriële research in Nederland in het interbellum', waarin enige belangwekkende lijnen worden uitgezet, doch het nog moet ontbreken aan nadere detaillering. Meer afgerond is reeds het opstel van H.J. Langeveld, 'Het NVV en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, 1940-1950', dat een boeiend beeld geeft van de kracht en zwakte van het NVV in de strijd om de PBO, een ware oefening in tactiek en daarom uiterst leerzaam. Het vormt niet meer dan een nuanceverschil dat ik groter waardering heb voor de gestie van het NVV dan de auteur.

Van hier af gaan wij overzee, met allereerst de bijdrage van W.E. Renkema, 'De export van Curacaose slaven 1819-1847' dat geheel op archief-onderzoek gebaseerd is en veel nieuws biedt over de verkoop van slaven in het Caribisch gebied. H. Visser bespreekt vervolgens 'Het zilveruitvoerverbod in Suriname 1920-1929' en geeft daarmee een waardevolle aanvulling op de monetaire geschiedenis van Suriname. G.J. Telkamp tenslotte besluit met 'Aangepaste technologie in koloniale context. De textielindustrie in Indonesië van 1930 tot 1942', waarin zorgvuldig zowel licht- als schaduwzijden van de textielproductie in het voormalig Nederlands-Indië worden beschreven.

De redactie van deze bundel, bestaande uit bovengenoemde auteurs Boomgaard, Noordegraaf, De Vries en Zappey, kan met voldoening op haar arbeid terugzien. Door de thematische spreiding en het goede niveau der bijdragen is een waardig huldeblijk ontstaan dat economisch- en sociaal-historici zowel tot overweging als heroverweging zal stimuleren.

Joh. de Vries

E. Scholliers en P. Scholliers, ed., *Werktijd en werktijdverkorting. Acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15 en 16 oktober 1982* (Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis Vrije Universiteit Brussel, 1983, 205 blz.).

Arbeidstijdverkorting staat de laatste jaren in het centrum van de publieke belangstelling. De discussie gaat meestal over de vraag, of arbeidstijdverkorting een oplossing kan bieden voor de werkloosheid. Voor sommigen is de vermindering van de te verdelen arbeid het uitgangspunt van de analyse en is het westerse arbeidsethos het werkelijke probleem. In deze discussies, die doorgaans beheerst worden door economen en sociologen, hebben zich nu ook historici gemengd. Dat gebeurde op een colloquium, georganiseerd door het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel. De referaten zijn nu, bijgewerkt en aangevuld, gebundeld. De veertien artikelen behandelen de veranderingen in de arbeidstijd vanaf de vijftiende eeuw tot in de verre toekomst. De nadruk ligt op België; twee artikelen zijn gewijd aan de Nederlandse situatie.

De pogingen die in de zeven historische bijdragen gedaan worden om direct bij de actualiteit aan te sluiten zijn niet altijd overtuigend. De schrijvers blijven vaak steken in gemeenplaatsen of het vooronderstellen van parallellen zonder die ook werkelijk aan te tonen. Wat helaas ontbreekt is een bijdrage, waarin wordt gepoogd de resultaten van de verschillende onderzoeken met elkaar te verbinden; het materiaal voor een zinvolle vergelijking is zeker aanwezig. Ook wordt er nauwelijks gebruik gemaakt van de omvangrijke literatuur over het verband tussen arbeidsduur en intensiteit van de arbeid.

Een uitzondering is het informatieve artikel van Van der Veen, 'Arbeidsduur in Nederland vanaf ca. 1890 tot ca. 1925'. Van der Veen geeft een overzicht van het Engelse historische onderzoek op het gebied van arbeidsduur en vrijetijdsbesteding om daar vervolgens de Nederlandse situatie tegen af te zetten. Hij concludeert dat in Nederland, in tegenstelling tot in Engeland, de industrialisatie een gunstige invloed heeft gehad op de werkduur. Hoewel de verschillen per bedrijfstak groot zijn kan men toch in het algemeen stellen dat de toestand in 1910 sterk verbeterd is vergeleken met die in 1890. De schrijver laat zien dat de verklaring voor deze ontwikkeling niet gevonden kan worden in pressie van de vakbeweging of ingrijpen van de overheid, terwijl de invloed van de conjunctuur zeer beperkt is. Als enig alternatief blijft dan volgens hem over dat het initiatief van de werkgevers uitging. Die zouden belang gehad hebben bij verkorting van de arbeidstijd, hetzij om de onderlinge concurrentie te verminderen, hetzij om daarmee een verhoging van de arbeidsproductiviteit te bewerkstelligen. Deze verklaring is problematisch. Ten eerste zagen nog lang niet alle ondernemers het verband tussen productiviteit en arbeidstijd en zij die het wel zagen rekenden op niet veel meer dan compensatie voor de verloren productietijd. Ten tweede blijft een belangrijke verklaring buiten beschouwing, namelijk het verzet van de (al dan niet georganiseerde) arbeiders op de werkvloer. De betekenis van dit spontane verzet is de laatste jaren sterk in de belangstelling komen te staan. Een ondersteuning voor deze verklaring is trouwens in de bundel te vinden, namelijk in het artikel van Puissant, 'Les congés taxés avant les congés payés'. Puissant constateert een duidelijke toename van het absentisme aan het eind van de negentiende eeuw, een proces dat inzet zodra de arbeiders een loonniveau hebben bereikt, waarop zij zich dat kunnen veroorloven. Etienne Scholliers komt in zijn artikel 'Werktijden en arbeidsomstandigheden in de pre-industriële periode' tot een vergelijkbare conclusie. Onder meer op basis van een voorbeeld uit 1560 ziet hij 'duidelijke aanwijzingen dat loontrekkers vrije tijd verkozen boven hoger loon, althans wanneer het loonniveau hoog genoeg was om in hun levensbehoeften te voorzien'. Ogenschijnlijk beschrijven Scholliers en Puissant hetzelfde proces, er is echter een belang-